

НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА ІНФОРМАТИКИ

У статті проаналізовано сучасні наукові підходи до розвитку професійної мобільності викладача інформатики. Визначено та обґрунтовано принципи розвитку професійної мобільності викладача інформатики. Здійснено аналіз сучасних наукових підходів та принципів щодо розвитку та формування професійної мобільності фахівців та виділено низку провідних наукових підходів, що лежать у основі розвитку професійної мобільності викладача інформатики: компетентнісний, системний, особистісний, діяльнісний, акмеологічний та андрагогічний.

Ключові слова: підхід, компетентність, компетенція, компетентнісний підхід, системний підхід, особистісний підхід, діяльнісний підхід, акмеологічний підхід, андрагогічний підхід.

Т. Павлиш. Научные подходы и принципы развития профессиональной мобильности преподавателя информатики. В статье проанализированы современные научные подходы к развитию профессиональной мобильности преподавателя информатики. Определены и обоснованы принципы развития профессиональной мобильности преподавателя информатики. Осуществлен анализ современных научных подходов и принципов по развитию и формированию профессиональной мобильности специалистов и выделено ряд ведущих научных подходов, лежащих в основе развития профессиональной мобильности преподавателя информатики: компетентностный, системный, личностный, деятельностный, акмеологический и андрагогический.

Ключевые слова: подход, компетентность, компетенция, компетентностный подход, системный подход, личностный подход, деятельностный подход, акмеологический подход, андрагогический подход.

T. Pavlish. Scientific approaches and principles of development of professional mobility of the teacher of computer science. The article analyses modern scientific approaches to the

development of professional mobility of teachers. Identified and justified principles for the development of professional mobility of teachers. The analysis of modern scientific approaches and principles for the development and formation of professional mobility of specialists and a selected number of leading scientific approaches that underlie the development of professional mobility of teachers: competence, system, personal, activity, acmeological and adragogical.

Key words: approach, competence, competence, competence approach, system approach, personality approach, activity approach, acmeological approach, adragogical approach.

Мета: розкрити наукові підходи та принципи розвитку професійної мобільності викладача інформатики в системі науково-методичної роботи коледжів.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні реформаційні процеси в суспільстві викликали потребу в модернізації професійної освіти, орієнтованої на інноваційний розвиток освітнього процесу та впровадження нових педагогічних технологій. Розв'язання цього завдання можливе за умови готовності педагогічних працівників до гнучкого мобільного реагування на неперервне освоєння нових педагогічних і виробничих технологій і постійно оновлюваної інформації. Тому професійна мобільність фахівця є важливою умовою інноваційного розвитку усіх сфер життєдіяльності людини. Все це зумовлює актуальність розвитку професійної мобільності викладачів, зокрема викладачів інформатики в умовах інноваційного розвитку коледжу.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідженню проблеми формування та розвитку професійної мобільності майбутніх фахівців у професійно-технічних і вищих навчальних закладах присвячені праці С. Іванченко, В. Дюніна, Д. Червоник, І. Герасимової, І. Хом'юк, Л. Воронькової, Л. Горюнової, О. Акулова, О. Демет'євої, С. Даньшевої, С. Савицького, Л. Сушенцевої та ін.

Важливе значення для нашого дослідження мають праці вчених у яких об-

ґрунтовано основи формування професійної мобільності викладачів, зокрема, майбутніх педагогів (С. Желтова, Б. Ігошев, О. Нікітіна, Р. Пріма), викладачів ВНЗ (В. Гринько, І. Хорєв), педагога в системі додаткової освіти (Л. Амірова), соціальних педагогів (О. Безпалько), викладачів коледжу (С. Морозова) та інших.

Виклад основного матеріалу. Підходом у сфері освіти І. Васильєв розуміє "взаємопов'язаність змісту освіти і способів його реалізації, які об'єднані концептуальною єдністю принципів їх відбору та покликані впливати на особистість суб'єкта освіти, у результаті чого формується його освіченість" [1, 73].

На думку О. Антонової, підхід – це дослідження сутності розвитку і формування особистості людини та визначення на цій основі теорії і методики виховання як спеціально організованого педагогічного процесу [11, 70].

Аналіз науково-педагогічної літератури дозволяє стверджувати, що сучасні рівні методології педагогіки (загальнонауковий та конкретнонауковий) базуються на різноманітних наукових концепціях та підходах. Загальнонауковий рівень методології представлений історичним, логічним, синергетичним, системним та іншими підходами. Конкретнонауковий рівень методології кожної науки і відповідно практики, що обслуговується нею, розкривається за допомогою специфічних підходів (особистісний, діяльнісний, діалогічний, культурологічний, етнопедогогічний, технократичний, педоцентричний, дитиноцентричний, соціетарний, аксіологічний, акмеологічний та ін.) [5, 7–8].

Нами проаналізовано основні підходи, у межах яких відбувається вивчення професійної мобільності педагогів у дослідженнях науковців (Б. Ігошев, В. Гринько, С. Морозова, О. Нікітіна та ін.).

Досліджуючи професійну мобільність педагогів, учені (В. Гринько та Б. Ігошев) роблять висновок, що формування та розвиток професійної мобільності як якості особистості педагога стає успішним під час реалізації таких підходів: системного (розвиток професійної мобільності як інтегративної якості

особистості, у якій виділяються певні складові – компоненти, різнорівневі зв'язки та взаємодія між ними, що розглядаються в сукупності як одне ціле); синергетичного (використовується під час вивчення та проектування інноваційного освітнього середовища розвитку професійної мобільності педагогів, який є відкритим, нелінійним і таким, що саморозвивається й самоорганізується); суб'єктного (досліджує активність особистості в процесі розвитку й реалізації в професійно-освітній діяльності професійної мобільності педагогів, що проявляється через потребу та здатність людини самовдосконалюватися) [2, 46; 3, 18].

Відмінною є думка С. Морозової, котра в дослідженні професійної мобільності викладача коледжу дотримується таких підходів: особистісно-діяльнісного (орієнтує на навчання педагогів цілепокладанню, і мотивуванню діяльності, її організації і регулюванню, контролю, самоаналізу і оцінці результатів діяльності, визначає унікальність особистості, інтелектуальну і правову свободу); контекстного (специфіка навчання полягає в тому, що засвоюється не готове знання, а умови походження даного знання; передбачається, що педагог занурюється в інноваційне середовище і сам формує поняття для вирішення педагогічної задачі; за такого підходу, освітня діяльність, набуваючи дослідницький і практико-перетворюючий характер стає предметом засвоєння, що сприяє формуванню професійної мобільності педагогів), середовищного (передбачає облік і цілеспрямоване використання можливостей середовища в освітньому процесі створити умови з урахуванням професійних можливостей педагогів, їх нахилів і інтересів), рефлексивного (передбачає сукупність вмій, спрямованих на реалізацію здатності особистості проводити аналіз і оцінку відношень поведінки, власної діяльності і оточуючих, а також аналізувати проблемні ситуації, переосмислювати і змінювати власну позицію) [6, 65–66].

Вихідними позиціями дослідження проблеми формування професійної мобільності майбутнього педагога, на думку О. Нікітіної, є комплексний, особистісно-діяльнісний і системний підходи. Особистісний і діяльнісний підходи означають, що процес професійної підготовки розглядається з урахуванням особистісних позицій кожного з учасників цього процесу, їх суб'єктної активності, а результати готовності до професійної мобільності досягаються в діяльності [7, 9].

Слід зауважити, що проблема розвитку професійної мобільності викладача інформатики ще не стала предметом окремого фундаментального наукового дослідження.

Тому ми виділили наукові підходи щодо розвитку професійної мобільності викладачів інформатики в системі науково-методичної роботи коледжів: компетентнісний, системний, особистісний, діяльнісний, акмеологічний та андрагогічний.

Вважаємо за доцільне проаналізувати основні положення зазначених підходів та довести необхідність їхнього застосування у процесі розвитку професійної мобільності викладачів інформатики.

Компетентнісний підхід передбачає застосування конструктив: компетентностей, компетенцій та метапрофесійних якостей, необхідних викладачу інформатики в професійній діяльності.

Нам імпонує думка В. Рибалки, який вказує на те, що компетентність - це якість людини, що володіє всебічними знаннями, вміннями й навичками в певній області і думка якої тому є вагомою, авторитетною; здатність до здійснення реальної, життєвої дії та кваліфікаційна характеристика особистості, коли її ресурси перетворюються у продукт; потенційна готовність особистості вирішувати задачі зі знанням справи [9, 116].

Як зауважує Л. Сушенцева, модернізація системи професійної освіти орієнтована на компетентнісний підхід, тому "категорію компетентність треба розглядати як інтелектуально й особистісно зумовлений досвід соціально-професійної життєдіяльності людини, що ґрунтується на знаннях" [12, 303]. Категорія "професійна компетентність" тлумачиться одночасно і як синонім професіоналізму, і як одна з його складових і включає спеціальну, соціальну, особистісну й індивідуальну компетенції. Компетентний педагог - це "фахівець, що володіє психолого-педагогічними та предметними (фаховими) знаннями, опанував професійними вміннями, здатний не лише проектувати свою власну діяльність, але й управляти педагогічним процесом, чутливо реагуючи на будь-які його зміни. А це можливо лише за умови сформованості такої якості як професійна мобільність" [13, 9].

Отже, компетентнісний підхід створює ряд сприятливих можливостей для удосконалення процесу розвитку професійної мобільності викладача інформатики та дозволяє в значній мірі реалізувати особистісний і діяльнісний підходи. Пріоритетність розвитку у викладача

інформатики ключових компетенцій сприяє зміщенню уваги з накопичення професійної інформації у площину практичного застосування отриманих знань, умінь та навичок.

Системний підхід орієнтує дослідника і практика розглядати явища життя як систему, що мають певну побудову і свої закони функціонування. Сутність системного підходу полягає в тому, що відносно самостійні компоненти розглядаються не ізольовано, а у взаємозв'язку, в розвитку, русі. Зі зміною одного компонента системи змінюються інші. Це дозволяє виявити інтегративні системні якості і якісні характеристики, які відсутні в окремих елементах – складових системи [5, 7]. Таким чином, професійна мобільність викладача може розглядатися з точки зору системного підходу як інтегративна якість особистості, яка включає певні структурні компоненти, що утворюють в сукупності єдність. Кожна система в своїй структурі має стійкі, змінні, головні чи другорядні компоненти. Тож системний підхід вимагає з'ясувати внесок окремих компонентів-процесів у розвиток особистості чи соціальної групи як єдиного системного цілого. З цієї точки зору, він дуже тісно пов'язаний з особистісним підходом, що означає орієнтацію в конструюванні й реалізації педагогічного процесу на особистість як ціль, суб'єкт, результат і головний критерій його ефективності. Цей підхід вимагає визнання унікальності особистості, її інтелектуального й морального потенціалу, права на повагу. Водночас він припускає опору в освіті на природний процес саморозвитку за датків і творчого потенціалу особистості, створення для цього відповідних умов.

Особистісний підхід орієнтує на врахування закономірностей розвитку особистості викладача, досліджує активність особистості в процесі розвитку професійної мобільності викладачів інформатики і її реалізації в професійній освітній діяльності, яка виявляється у потребі і здатності людини самовдосконалюватися.

Як методологічний принцип особистісний підхід, на думку В. Рибалки, може бути представлений у вигляді трьох складових: теоретичної (розуміння особистості як цілісної системи властивостей), констатувальної (цілісна, комплексна психодіагностика властивостей особистості) та формувальної (системний розвиток особистості у взаємозв'язку всіх її властивостей) [9, 202].

Оскільки діяльність є основою, засобом і вирішальною умовою розвитку особистості, тому можемо говорити про

діяльнісний підхід, який передбачає моделювання процесу розвитку професійної мобільності викладача інформатики.

Діяльнісний підхід вимагає спеціальних зусиль, спрямованих на відбір і організацію діяльності особистості, і як зауважують науковці (В. Кудіна, М. Соловей та Є. Спіцин), на активізацію і переведення її у позицію суб'єкта пізнання, спілкування, праці, що, в свою чергу, передбачає формування умінь обирати мету, планувати діяльність, організовувати, виконувати, регулювати, контролювати її, аналізувати, оцінювати і коригувати власну діяльність [5, 10].

Акмеологічний підхід (від грец. акме - пік, вершина, вищий, сутність чого-небудь), започаткований у 1928 р. вченим-психологом М. Рибниковим, розвинений у 60-х роках ХХ ст. Б. Ананьєвим. Суть акмеологічного підходу полягає у вивченні особистості як цілісного феномена в єдності її суттєвих сторін (індивід, особистість, індивідуальність, суб'єкт життєдіяльності); орієнтації людини на постійний саморозвиток і самовдосконалення, мотивації високих досягнень, прагненні високих результатів, життєвих успіхів; організації творчої діяльності особистості на всіх етапах її неперервної освіти, створенні необхідних умов для самореалізації її творчого потенціалу. Цей підхід є базисна узагальнююча категорія, що передбачає сукупність принципів, прийомів, методів наукового дослідження, які дозволяють вивчати й вирішувати наукові та практичні проблеми в обсязі їх реального онтологічного буття. Акмеологічний підхід цілісно досліджує людину як суб'єкта творчої, навчально-пізнавальної, професійної та управлінської діяльності, розглядаючи зрілість як здатність до психічного, фізичного, морального, інтелектуального самовдосконалення засобами самоорганізації, самоконтролю, самокорекції, самореорганізації людиною власної діяльності [5, 100].

Акмеологічний підхід до професійної мобільності викладача інформатики дозволяє говорити про три її складові: компетентність у педагогічній діяльності (знання про сутність педагогічної праці, про психологічні і вікові особливості студентів, про зміст навчальних програм та ін.; педагогічні вміння вивчати педагогічну ситуацію і ставити адекватні педагогічні завдання; відбирати, групувати і оновлювати навчальний матеріал; відбирати і комбінувати методи, засоби і форми навчання і виховання, адекватні здібностям і можливостям студентів; ставити проблеми і проводити досліджен-

ня; професійні педагогічні позиції: предметник, методист, діагност, майстер, новатор, дослідник, експериментатор і ін.; професійно важливі якості особистості; педагогічна ерудиція і обізнаність; педагогічне мислення; педагогічна інтуїція; педагогічна імпровізація; педагогічна спостережливність, пильність; педагогічний оптимізм; педагогічне прогнозування); компетентність в педагогічному спілкуванні (знання про завдання і засоби спілкування, про педагогічну етику; педагогічні вміння - ставити широкий спектр педагогічних завдань і гнучко їх перебудовувати в ході спілкування; враховувати позицію інших учасників спілкування; терпимість до несхожості іншої людини; вміння переважного використання організуючих впливів в порівнянні з оцінюваними і дисциплінуючими; використання демократичного стилю і відкритої позиції в спілкуванні; вивчати і оцінювати досвід колег, брати участь у педагогічному співробітництві та ін.; професійні педагогічні позиції: гуманіст, "психотерапевт", актор, суб'єкт педагогічного співробітництва; професійно важливі якості особистості: педагогічна емпатія; педагогічний такт; педагогічна чутливість; емоційна саморегуляція і ін.); особистісно-індивідуальна компетентність (знання про психологію особистості; педагогічні вміння: вивчати і розвивати особистість студента; розуміти і зберігати моральні цінності у праці педагога; будувати і реалізовувати плани свого особистісного і професійного саморозвитку; вивчати і хронометрувати процес своєї праці; бачити сильні і слабкі боки своєї праці; підтримувати працездатність і ін.; педагогічні позиції: самодіагностика, усвідомлена індивідуальність; професійні якості: педагогічне цілепокладання; педагогічна рефлексія [4, 39-40].

Отже, акмеологічний підхід у розвитку професійної мобільності викладача інформатики передбачає оптимальний розвиток викладача і реалізацію ним своєї сутності в професійній діяльності, спілкуванні та життєдіяльності в цілому.

Сприятливі умови загального і професійного розвитку особистості педагога забезпечує неперервна освіта. Її головна ідея – постійний розвиток людини як суб'єкта діяльності впродовж усього життя.

Андрагогічний підхід створює можливість для врахування особливостей дорослих, які навчаються, й водночас зайняті професійною діяльністю. Процес розвитку професійної мобільності викладача інформатики побудований на

засадах андрагогічного підходу. Дійсно, викладачу інформатики належить провідна роль у процесі власного навчання (тому, що він той, хто навчається, а не той, кого навчають), викладач прагне до самореалізації, до самостійності, до самоврядування й усвідомлює себе таким, має життєвий (побутовий, соціальний, професійний досвід), що може бути використаний як джерело навчання його самого та його колег, навчається для вирішення важливої життєвої проблеми й досягнення конкретної мети, розраховує на можливість швидкого застосування отриманих у процесі навчання вмінь, навичок, знань й якостей [10, 27-28].

Поряд із науковими підходами необхідно зважати й на сукупність принципів щодо розвитку професійної мобільності викладачів інформатики. Значимо, що принцип – першооснова, те, що лежить в основі певної теорії, вчення, науки, світогляду тощо; внутрішні переконання людини, практичні, моральні й теоретичні засади, якими вона керується в житті і діяльності [8, 220]. Принципи виникають внаслідок узагальнення досвіду пізнання.

Отже, принципи розвитку професійної мобільності викладачів інформатики – це основоположні ідеї, які визначають шляхи реалізації розвитку викладача інформатики і лежать в основі відбору і структурування змісту підвищення кваліфікації, організаційних форм і методів навчання. Принципи - це керівні положення, які декларують що потрібно робити, щоб закономірно побудувати процес розвитку професійної мобільності викладачів інформатики у системі науково-методичної роботи коледжів і досягти поставленої мети.

Теоретичний аналіз наукової літератури, дозволяє зробити висновок про те, що ефективність процесу розвитку професійної мобільності викладачів інформатики базується на загальнодидактичних (системності, цілеспрямованості, систематичності і послідовності, індивідуального підходу, свідомості й активності викладачів) та специфічних (інноваційності, особистісної обумовленості, особистісного росту і авторитетності, принцип стимулювання саморозвитку людини).

Принцип систематичності і послідовності передбачає розвиток особистості викладача інформатики у певній системі. Він вимагає логічної побудови як змісту, так і процесу розвитку професійної мобільності викладачів інформатики у системі науково-методичної роботи коледжу.

Принцип цілеспрямованості сприяє цільовій спрямованості змісту, організації

методичної роботи.

Принцип індивідуальної обумовленості (індивідуального підходу). В основі цього принципу лежить прийняття людини такою, яка вона є з її можливостями, особливостями, перевагами і недоліками. Сутність принципу полягає в тому, що науково-методична робота з викладачами інформатики повинна будуватися і реалізуватися з врахуванням індивідуальності викладачів, їх професійної мотивації та інтересів.

Принцип свідомості і активності передбачає, що навчання ефективне тоді, коли учасники процесу виявляють пізнавальну активність, усвідомлюють мету, планують і організують свою роботу, вміють себе перевіряти, виявляють інтерес до знань, ставлять проблеми і вміють їх вирішувати. Активності і свідомості можна досягти, якщо спиратися на інтереси і мотиви викладачів, включити їх у рішення проблемних ситуацій і вирішення наукових і практичних проблем, використовувати інтерактивні методи методичної роботи (ділові ігри, тренінги тощо).

Принцип інноваційності забезпечує високий рівень підготовки викладача інформатики, стимулює до впровадження нових педагогічних, інформаційно-комп'ютерних, мультимедійних технологій в освітній процес і якісно змінює відношення викладачів інформатики до освітнього процесу. Викладач повинен бути готовий до гнучкого, мобільного реагування на зміну в інформаційному просторі потреб суспільства, ринку праці.

Принцип особистісної обумовленості педагогічної діяльності полягає в тому, що особистість викладача обумовлює своєрідне відношення до нього і його діяльності тих з ким він безпосередньо працює. Вона обумовлює авторитет, довіру до його слова і діяльності. Реалізує себе викладач через індивідуальний стиль діяльності. Можна копіювати його діяльність, переймати досвід, але неможливо засвоїти його стиль діяльності, стати таким як його автор. Засвоєне обов'язково містить привабливість виконавця, його емоційність, вольову наполегливість, мистецтво поведінкового і мовного впливу.

Принцип особистісного росту і авторитетності викладача інформатики передбачає, що педагогічна діяльність вимагає від викладача постійного самовдосконалення, досягнень. Ерудований, про-

фесійно підготовлений фахівець цікавий, привабливий і авторитетний для всіх учасників освітнього процесу. Авторитет характеризується високою значимістю особистісних якостей і життєвого досвіду в очах студентів, колег і батьків.

Принцип стимулювання саморозвитку людини в якості основної вимоги передбачає формування мотивів самоосвіти і саморозвитку. Важливими рисами даного процесу є усвідомленість і цілеспрямованість процесу самовдосконалення людини, його самопізнання і визначення своїх потенціалів і напрямків роботи над собою. Важливою умовою реалізації цього принципу є навчання викладачів інформатики способом пізнання, рефлексії, планування життєвих подій.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, основними науковими підходами у розвитку професійної мобільності викладача інформатики є: компетентнісний, системний, особистісний, діяльнісний, акмеологічний та андрагогічний.

Процес розвитку професійної мобільності викладача інформатики ґрунтується на загальнодидактичних (системності, цілеспрямованості, систематичності і послідовності, індивідуального підходу, свідомості й активності викладачів) і специфічних (інноваційності, особистісної обумовленості, особистісного росту і авторитетності, стимулювання саморозвитку людини) принципах.

Л І Т Е Р А Т У Р А

1. *Васильєв І. Б.* Теоретические и методологические основы подготовки педагогов профессионального обучения: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04 / Васильєв Іван Борисович. – Киев, 2016. – 458 с.
2. *Гринько В. О.* Психологічні засади розвитку професійної мобільності викладача вищої школи: дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 // Гринько Вікторія Олександрівна. – Київ, 2012. – 207 с.
3. *Игошев Б. М.* Системно-интегративная организация подготовки профессионально мобильных педагогов: автореф. док. пед. наук: 13.00.08. "Теория и методика профессионального образования" / Б. М. Игошев. – Москва, 2008. – 39 с.
4. *Кочарян Т. Э.* Развитие методической компетентности преподавателя среднего профессионального учебного заведения в условиях последипломного об-

разования: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Кочарян Тигран Эдуардович. – Ставрополь, 2004. – 188 с.

5. *Кудіна В. В., Соловей М. І., Спіцин Є. С.* Педагогіка вищої школи. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : Ленвіт, 2007. – 194 с.

6. *Морозова С. А.* Профессиональная мобильность педагогов как условие инновационного развития колледжа: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Морозова Светлана Анатольевна. – Екатеринбург, 2013. – 188 с.

7. *Никитина Е. А.* Педагогические условия формирования профессиональной мобильности будущего педагога : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образование" / Е. А. Никитина. – Иркутск, 2007. – 20 с.

8. Психологічний словник / [авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова ; за ред. Н. А. Побірченко]. – К. : Науковий світ, 2007. – 274 с.

9. *Рибалка В. В.* Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості: термінологічний словник / Рибалка В. В. – Київ, Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – 424 с.

10. *Сисоєва С. О.* Інтерактивний технологічний навчання дорослих: навчально-методичний посібник / Сисоєва С. О.; НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих. – К. : ВД "ЕКМО", 2011. – 324 с.

11. Словник базових понять з курсу "Педагогіка": [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / Вид. 2-ге, доп. і перероб. // [укладач О. Є. Антонова]. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2014. – 100 с.

12. *Сушенцева Л. Л.* Мобільність майбутнього педагога професійного навчання / Л. Л. Сушенцева // Інноваційність у науці і освіті : наукове видання до ювілею професора, доктора хабілітованого Франтішека Шльосека / [В. Кремень (голова редкол.), Є. Куніковські (заст. голови), Н. Ничкало (заст. голови)]; упоряд. : Н. Ничкало, І. Савченко. – К. : Богданова А. М., 2013. – С. 302–307.

13. *Сушенцева Л. Л.* Професійна мобільність педагога як умова його конкурентоздатності на сучасному ринку освітніх послуг / Л. Л. Сушенцева, Л. В. Дольнікова, Г. Й. Шевчук // Молодь і ринок. – 2016. – № 5 (136). – С. 6–12.

Стаття надійшла 3.05 2017 р.